

Kantov pojam čovjeka i utemeljenje etike

Cikovac, Dean

Master's thesis / Diplomski rad

2012

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:142:656026>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-04-16**

FILOZOFSKI FAKULTET
SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJ

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet

Diplomski studij filozofije i pedagogije

Dean Cikovac

Kantov pojam čovjeka i utemeljenje etike

Diplomski rad

Mentor: doc. dr. sc. Željko Senković

Osijek, 2012.

Sadržaj

Sažetak	3
I. Uvod u antropologiju	4
II. Pragmatična antropologija	6
III. Čovjek kao prirodno biće i biće slobode	10
IV. Uvod u etiku i pojam dobre volje	12
V. Ideja dužnosti	14
VI. Moralni zakon i maksima djelovanja	15
VII. Praktički um	19
VIII. Imperativ	21
IX. Autonomija i heteronomija volje	25
X. Pojam slobode i granica svake praktičke filozofije	27
Zaključak	30
Literatura	32

Sažetak: *Ovaj rad prikazuje raznovrsnost i slojevitost Kantovog shvaćanja pojma čovjeka. Rad se prvotno bavi razmatranjem pojma čovjeka u okviru Kantove pragmatične antropologije te prikazuje oprjeku između dvojake mogućnosti razmatranja čovjeka kao inteligibilnog i osjetilnog bića. Daljnjim razmatranjem čovjeka kao inteligibilnog bića rad se kroz Kantovo određenje pojma slobode preusmjerava na razmatranje čovjeka u okvirima Kantove moralne filozofije te na taj način predočava istraživanje oblasti uvjeta mogućnosti ljudskog djelovanja u Kantovom utemeljenju metafizike čudoređa.*

Ključne riječi: čovjek, moral, imperativ, sloboda, Kant

I. Uvod u antropologiju

Razmatranje pitanja o tome što je čovjek Kant započinje već u metodičkom dijelu *Kritike čistoga uma* gdje postavlja tri ključna pitanja na koja putem vlastite filozofije nastoji pružiti odgovore. Pitanja su koja si postavlja što mogu znati, što trebam činiti i čemu se smijem nadati te u kasnijim predavanjima o logici njima pridodaje i četvrto pitanje – što je čovjek te tvrdi da se prva tri pitanja mogu sabrati u četvrtome i da se trebaju uvrstiti pod antropologiju. Sukladno postavljenim pitanjima moguće je razmotriti koje bi oblasti mišljenja na njih mogle pružiti odgovore. Prvom pitanju odgovor pruža metafizika, drugom moral, trećem religija, a četvrtom antropologija.

Kant u spisu *Fizička geografija* određuje antropologiju kao sistematsko učenje o poznavanju čovjeka u fiziologijskom, odnosno pragmatičnom smislu. Sam spis o *Fizičkoj geografiji* sadrži pozitivističke činjenice o prirodnom okruženju unutar svijeta. Prvi dio spisa razmatra arheologiju svijeta te se temelji na razmatranju vode, vjetra te različitih transformacija koje su se odigrale unutar prirodnoga svijeta. Drugi dio spisa razmatra što se sve nalazi unutar svijeta, proučavajući sukcesivno čovjeka, životinje, biljke i minerale. Bitno je naglasiti da se sam spis ne odnosi na proučavanje čovjeka u vidu razmatranja njegovih namjera ili radnji već se ograničava na opisivanje njegovog fizičkog izgleda i izvanjski opis svojstvenog društvenog ponašanja. Kako bi objasnio vezu između antropologije i *Fizičke geografije* Kant tvrdi da čovjeka ne treba razmatrati samo fiziologijski nego i kozmologijski. Daljnje obrazloženje te tvrdnje zasniva se na činjenici da je svijet poprište na temelju kojeg se odvija sva ljudska djelatnost te je on tlo na kojemu se odvija i primjenjuje cjelokupna ljudska spoznaja. Međutim, kako bi se istinski pristupilo razmatranju antropologije potrebno je istražiti kakvoću subjekta, tj. čovjeka, a to je potrebno učiniti na poprištu koje predstavlja svijet. Kantova geografija i poznavanje čovjeka zajedno predstavljaju poznavanje svijeta te je oboje moguće shvatiti u pragmatičnom smislu jer su korisne za život.

Kao što je već spomenuto, otprilike u isto vrijeme kada piše *Kritiku čistog uma* Kant razmišlja o antropologiji te iz tog razloga opus kritike čistog i praktičkog uma naziva spekulativnom antropologijom. Navedene dvije kritike sadrže teoriju čovjeka kao subjekta te upravo iz tog razloga ujedno dobivaju naziv spekulativna antropologija.

Prva kritika tematizira čovjeka kao transcendentalni ili spoznajni subjekt koji se utemeljuje u odnosu spram predmeta. Čovjek je u tom odnosu spram predmeta određen kao izvanjski čimbenik koji ga oblikuje i stvara. Druga kritika tematizira čovjeka kao moralni subjekt koji se konstituira kroz vlastito djelovanje određeno zakonima uma. Unutar obje kritike predmet je razmatranja čovjek, bilo kao predmet razmatranja spoznaje ili moralnosti. Bitna opaska koja obilježava njegovo bavljenje pojmom čovjeka činjenica je da je Kant sam odbacivao bavljenje antropologijom u empirijskom pogledu. Kao razlog tome mogla bi se uzeti pretpostavka da je u iskustvenom smislu čovjek određen odviše subjektivno, a na takvim pretpostavkama gotovo je nemoguće izgraditi sustav znanosti koji bi mjerodavno predstavljao sve što on jest. S druge pak strane moralna oblast kao dio antropologije bila bi nemoguća u empirijskom pogledu. Svjestan kompleksnosti koju zauzima otvaranje antropološke tematike u sustavu njegove filozofije, Kant oblikuje svoju poznatu izreku da se iz tako grbavog drveta kao što je sačinjen čovjek ne može ništa potpuno pravo istesati. U pozadini te izreke, međutim, stoji teza da se gotovo svako pitanje koje je uopće moguće postaviti može svesti na pitanje što je čovjek. Upravo je iz tog razloga sam pojam čovjeka u Kanta izazivao veliko čuđenje i nadahnuće za bavljenje mišljenjem.

II. Pragmatična antropologija

U procijepu između njemu neprihvatljive empirijske antropologije te tada još nedefinirane neempirijske antropologije Kant oblikuje zamisao pragmatične antropologije. Pragmatično se bavi razmatranjem djelovanja čovjeka na čovjeka premda sama riječ pragmatično unutar mnogostrukih određenja koja Kant ima na umu, govoreći o antropologiji, može poprimiti razna značenja ovisno o smislu u kojem se primjenjuje. Ukoliko se upotrijebi kao pridjev može označavati sreću pojedinca ili cijelu oblast praktičnog, također, može označavati mogućnost subjekta za određenje ciljeva te svojevrzne čovjekove moralne obzire. Upravo je kompleksnost samog pojma pragmatičnog po pitanju njegove mogućnosti primjene ujedno i razlog zbog kojeg Kant svojoj antropologiji daje naziv pragmatična. Putem toga u mogućnosti je naglasiti da se oblast razmatranja antropologije usredotočuje na čovjeka kao na cjelinu, a nju je gotovo nemoguće u potpunosti odrediti. Shvaćanje njegove antropologije, međutim, ne bi trebalo biti raspršeno u nemogućnosti sagledanja njezinog sustava kao cjeline. Unutar same pragmatične antropologije Kant određuje smisao pragmatičnog odjeljujući ga od tehničkog i moralnog koje ujedno pripisuje čovjeku kao njegove predispozicije. Njegovo razmatranje ulazi u istraživanje tehničkih, pragmatičnih i moralnih predispozicija čovjeka na temelju kojih oblikuje vlastita svojstva. Čovjek putem uporabe određenih stvari djeluje na njih, a putem njih i na samoga sebe. Moralnim svojstvima određuje vlastito djelovanje spram sebe i drugih (putem principima slobode definiranim zakonima uma) dok se pragmatična svojstva svode na čovjekovu sposobnost da druge ljude koristi za svoje namjere. Dužnost je antropologije učiniti poznatim čovjeka kao subjekta mogućega ozbiljenja uma i to je smisao njezine pragmatičnosti.

Kantovu antropologiju moguće je shvatiti kao pragmatičnu u trima različitim vidovima: prvi vid razmatra objekt njezinog izučavanja kao pragmatičan sve dok se bavi razmatranjem čovjeka i njegovih djelatnosti unutar svijeta kao bića koje djeluje slobodno; drugi vid razmatra metodu njezinog proučavanja kao pragmatičnu jer uključuje interakciju jednako kao i promatranje; treći vid razmatra njezin cilj kao pragmatičan jer nije samo deskriptivan već ujedno i preskriptivan. Kantova je antropologija pragmatična jer ne razmatra čovjeka putem onoga što on jest (jer se time bavi fizička geografija), kako

on djeluje (čime se bavi psihološka antropologija) ili pak onime što misli ili kako se osjeća (čime se bavi empirijska psihologija), već putem onoga što on čini kao slobodno djelatno biće. Upravo ova tvrdnja uzrokuje velike poteškoće unutar sustava Kantove filozofije. Najistaknutiji problem predstavlja pitanje slaže li se njegovo objašnjenje slobode s njegovom definicijom antropologije. Svoje teze po pitanju tog problema Kant brani u okvirima vlastite moralne filozofije gdje odjeljuje inteligibilni od prirodnog svijeta te definira pojam slobode u usporedbi s prirodnom nužnosti i determinizmom.

Kantova metoda razmatranja antropologije može se ujedno shvatiti kao pragmatična budući da uključuje znanja stečena kroz interakciju subjekta s objektom prije nego znanja stečena pukim promatranjem. Putem ovog razumijevanja moguće je zaključiti da se pragmatična znanja u bitnom smislu razlikuju od objektivnih teoretskih razmatranja jer uključuju interakciju čovjeka s čovjekom, odnosno ljudima. Premda Kant teoretsko razmatranje smatra bitnim u konstituiranju antropologije ono mora biti poduprto interakcijom u nastojanju da pristupi čovjeku kao slobodnom djelatnom biću. Drugim riječima, nemoguće je spoznati čovjeka kao slobodno djelatno biće, kao i njegove motive, namjere i svrhe putem samog promatranja. Upravo je iz tog razloga interakcija neophodna.

Kant smatra da se fiziologijsko poznavanje čovjeka usmjerava na istraživanje onoga što priroda čini od čovjeka, a pragmatičko na ono što on kao slobodno djelatno biće iz sebe sama treba činiti. Bitno je primijetiti da prilikom postavljanja ove formulacije Kant već govori o određenju čovjeka na deskriptivan i perskriptivan način. Deskriptivan dio ovakvog određenja bio bi vezan uz prirodnu datost čovjeka kao čovjeka, dok bi se perskriptivan dio odnosio na ono što kao čovjek „iz sebe sama treba činiti“.

Pragmatična antropologija sastoji se od „antropologijske didaktike“ kao prvog dijela i „antropologijske karakteristike“ kao drugog dijela. Tematika prvog dijela sagleda čovjeka u općem smislu te se svodi na razmatranje moći spoznaje, osjećaja ugone i neugode te moći žudnje. Drugi se pak dio bavi onime po čemu se može spoznati osebnost svakog čovjeka kao pojedinca. Unutar pragmatične antropologije Kant se ujedno bavi problemom samospoznaje čovjeka. To da čovjek u svojoj predodžbi može imati samoga sebe kao neko određeno Ja, uzdiže ga iznad svih živih bića. Spoznaji jastva Kant pridaje važnost zbog toga što upravo u temelju čovjekove samosvijesti leži osnova za njegovu

svijest o čistoj spontanosti, odnosno slobodi. Prema tome, sloboda i spontanost temelj su na kojemu treba započeti čovjekova samospoznaja. Upravo iz toga razloga naglašava neprimjerenost empirijske antropologije za takvu spoznaju smatrajući da takva spoznaja ne spada u antropologiju. Kao razlog tome navodi da se ona sastoji od iskustava koja su objedinjene pojave prema zakonima razuma, ne obazirući se na način spoznavanja određenih predodžbi bez odnosa spram osjetila. Takva spoznaja ujedno je neprikladna za spoznaju slobode jer sloboda nije ništa empirijsko, iako sačinjava osnovu ljudskog bitka.

U drugom dijelu pragmatične antropologije Kant zauzima stav da čovjek ima karakter kojega sam sebi stvara, ukoliko je kadar sebe usavršavati prema svrhama koje sam sebi postavlja. Putem postavljanja svrha on od sebe kao životinje obdarene mogućnosti razuma (*animal rationabile*) može učiniti razumnu životinju (*animal rationale*). Moguće je uvidjeti da Kant ovdje ponovo naglašava razliku čovjeka spram ostalih živih bića, a kao temeljnu razliku koja ga obilježava, i u bitnom smislu razlikuje, navodi čovjekov razum. Putem razuma čovjek konstituira inteligibilni svijet koji mu omogućuje slobodno djelovanje prema vlastitim zakonima uma te ga odvaja od prirodne nužnosti djelovanja. Kant zbog toga stanje u kojem čovjek konstituira samog sebe putem moći uma naziva njegovom drugom prirodom. Upravo putem razvitka ideje praktičnog uma, kojeg Kant opisuje u drugoj kritici, omogućeno je njegovo moralno konstituiranje i spontanost djelovanja prikladna čovjeku. Zbog toga Kant sukladno ovoj oblasti razmatranja čovjekove naravi daje ovom području istraživanja naziv moralna antropologija i antroponomija. Antroponomiju Kant određuje kao bezuvjetno zakonodavan um. Čovjek zahvaća samoga sebe i svoju vrstu te ju uvježbava, poučava i odgaja te se sistematski upravlja spram društvu pripadne cjeline. On je određen umom da bude sa svojim bližnjim te da se u njemu umjetnosti i znanosti kultivira, civilizira i moralizira. Koliko god da bio sklon prepustiti se prirodnim poticajima ugodnoga života njegova zadaća ostaje vlastitu čovječnost učiniti dostojnom.

Važno je istaknuti da su razmatranja Kantove pragmatične antropologije u bitnom smislu praktične naravi. Naime, njegova razmatranja sadrže niz savjeta, preporuka, uputa, upozorenja pa čak i opomena. U ovome pogledu treba imati na umu da su Kantova predavanja o antropologiji (na kojima je zasnovana njegova kasnije izdana *Antropologija u pragmatičnom pogledu*) bila namijenjena njegovim studentima. Cilj tih predavanja bio

je naučiti studente kako primijeniti znanja stečena na studiju u svojoj budućoj struci te kako voditi život u generalnom smislu. Drugim riječima, cilj je ovih predavanja bio naučiti studente kako koristiti svoje znanje kao građani svijeta. Upravo ustrojavanje građanskog društva i ustrojstva za Kanta predstavlja najviši stupanj i konačnu svrhu ljudskoga roda, a pragmatična antropologija upravo iz tih razloga sadrži proširenu spoznaju svari u svijetu te tematizira čovjeka i njegovu posljednju svrhu koja se sastoji u cilju da ljudski rod postane rod umnih bića. Kantova antropologija u pragmatičnom pogledu nastoji uklopiti sebe kao i čovjeka u projekt civiliziranja, moraliziranja i kultiviranja unutar povijesti sa svrhom ostvarenja građanskog društva. Kao krajnji cilj i svrha tog projekta jest dokidanje razlike između čovjeka kao inteligibilnog i prirodnog bića te uspostava njegovog jedinstva kao čiste ljudskosti. Čovjek će kao prirodno biće jednako tako kao i čovjek kao inteligibilno biće pripadati uspostavljenom umnom svijetu koji se manifestira u obliku građanskog društva.

III. Čovjek kao prirodno biće i biće slobode

Razmatranju opreke između spekulativnog uma i praktičkog uma, odnosno opreke između determinizma prirodnog kauzaliteta i kauzaliteta slobode Kant se posvećuje unutar treće antinomije transcendentalne dijalektike *Kritike čistoga uma*. Prilikom razmatranja ove antinomije tematizira slobodu kao kozmologijsku ideju. Slobodu određuje kao mogućnost da određeni čin započne sam od sebe te se tako nastavi u nizu uzroka. Sam niz uzroka ne smije biti u opreci spram prirodnog determinizma jer u suprotnom sam kao takav ne bi bio moguć. S druge strane, navedeni niz uzroka ipak je moguće pronaći u iskustvu. Iz tog razloga Kant slobodu određuje kao čistu transcendentalnu ideju koja ne sadrži ništa empirijsko. Prilikom razmatranja pojma slobode u granicama praktičkog uma Kant navodi da kada sloboda ne bi postojala kao transcendentalna ideja, ne bi mogla opstojati ni u praktičnom smislu.

Sama mogućnost opstojnosti kauzaliteta slobode pruža Kantu podlogu na kojoj je u mogućnosti utemeljiti razliku između čovjeka kao prirodnog, empirijski determiniranog bića i inteligibilnog bića. Čovjeka Kant određuje kao jednu od pojava unutar svijeta (*homo phaenomenon*), a kao takav on je i jedan od prirodnih uzroka. Čovjekov kauzalitet tako mora stajati pod okriljem prirodnih zakona. Putem načina na koji čovjek iskazuje svoje djelovanje Kant zaključuje da on mora imati empirijski karakter kao i sve druge prirodne stvari. Međutim, čovjek čija se čitava spoznaja prirode odvija putem osjetila ujedno je u mogućnosti kao predmet vlastite spoznaje razmatrati sebe. Upravo prilikom promatranja sebe čovjek ne spoznaje putem percepcije već unutarnjim određenjima koja nipošto nije u moćnosti ubrojiti u nešto iskustveno te je kao takav ujedno sam sebi fenomen. S druge strane, čovjek je sam sebi ujedno i inteligibilni predmet jer se djelatnost prilikom koje on ulazi u razmatranje vlastitosti ne može ubrojiti u receptivnost njegove osjetilnosti. Čovjekovoj naravi mogu oba njegova određenja biti svojstvena te se unutar njega inteligibilno kao i osjetilno međusobno odnose.

Čovjek, ukoliko je predmet vlastitog razmatranja, sebi je inteligibilni predmet, a mogućnost za takvu spoznaju upravo ima iz razloga što mu je kao biću neposredna sloboda.

Kant određuje ljudsku slobodu kao stvar slobodne volje (*liberum arbitrium*) dok je u naravi svih drugih bića koja nisu obdarena razumom u osnovi osjetilno, odnosno instinktivno nagnuće (*arbitrium brutum*). Čovjek, dakle, ima sposobnost samoga sebe odrediti neovisno o prirodno determiniranim nagnućima.

Čovjek je ujedno biće koje postavlja svrhe, međutim, kao što je već spomenuto unutar Kantove pragmatične antropologije, one se ne moraju sagledati samo u okvirima moralnosti. Čovjek osim moralnih, ima tehničke i pragmatične predispozicije putem kojih je u mogućnosti postaviti nove svrhe te putem njih unijeti novi poredak u prirodu. Putem svojih predispozicija koje su u odnosu spram slobode on na sebi svojstven način prirodu podvrgava. Jedino je čovjek od svih živih bića na svijetu onaj kojemu je kauzalnost teleologijska, odnosno usmjerena na svrhe. Njegove su svrhe u moralnom smislu sačinjene tako da se zakon po kojemu se čovjek treba odrediti spram njih predoduje kao neovisan o prirodnim uvjetima. On je ujedno i jedino prirodno biće na kojemu je moguće spoznati nadosjetilnu sposobnost u formi slobode te zakon kauzalnosti, ujedno s njegovim objektima koje si on kao najviše biće ima sposobnost postaviti. Po pitanju svrhe čovjekove egzistencije kao moralnog bića Kant smatra da se više ne može reći. Njegova najviša svrha sastoji se u njegovom postojanju i opstanku, a kako bi ih zajamčio on koliko god je u mogućnosti sebi podvrgava prirodu te nastoji sebe izbaviti podređenosti njezinog utjecaja.

Upravo ta sposobnost čovjeka da se odredi neovisno o prirodno determiniranim utjecajima osnova je na kojoj Kant utemeljuje svoju praktičnu filozofiju. Sloboda je temelj Kantove etike te je nikako ne treba shvatiti kao slobodu naprosto već ponajprije kao moć samoobvezivanja na temelju autonomnih principa volje. Filozofija prirode bavi se onime što jest (*sein*) ovdje kao stanovita datost dok se filozofija ćudoređa koju nastoji uspostaviti bavi onime što treba (*sollen*) biti. Opreka u razmatranju čovjeka kao osjetilnog i inteligibilnog bića, koja ga ujedno dijeli na fenomenalno i numenalno biće određuje i sam način Kantovog formuliranja moralnosti jer je upravo iz tog razloga nastoji očistiti svega empirijskog i tim putem pružiti primat umnom unutar čovjeka.

IV. Uvod u etiku i pojam dobre volje

Kantovo utemeljenje etike istraživanje je o podrijetlu, uvjetima i univerzalnim načelima čovjekovog moralnog djelovanja. Etiku Kant određuje kao znanost o zakonima slobode. Etička načela nastoji istražiti putem filozofije lišene svakog empirijskog oblika spoznaje te je zbog toga naziva čistom i izvodi na temelju zakona čistoga uma. Istraživanjem uvjeta i načela moralnog djelovanja *a priori* nastoji utvrditi njihovu univerzalnu vrijednost i apsolutnu nužnost te tako formulirane principe djelovanja naziva moralnim zakonima. Empirijski određeno djelovanje pripisuje antropologiji te smatra kako ono može biti subjektivno praktično pravilo, ali nikako opće važeći moralni zakon. Budući da je predmet vlastitog istraživanja ograničio na razumske predmete *a priori* svoje istraživanje naziva metafizičkim. Ćudorednost pak određuje kao zakonom propisan princip moralnog djelovanja. Putem ovih pojmova konstruira izraz metafizike ćudoređa kojom nastoji istražiti podrijetlo i principe moralnog djelovanja.

Metafiziku ćudoređa smatra nužnom kako bi se ispitao izvor praktičnih načela koja *a priori* leže u našem umu te njome nastoji ispitati ideje i načela jedne moguće čiste volje, a ne radnje i uvjete ljudskog htijenja uopće. Time Kant naglašava da je cilj njegovog istraživanja utvrđivanje najvišeg principa moralnosti koji je utemeljen na pojmu dobre volje. „Kant općenito definira volju kao sposobnost subjekta da se pobudi nastanak predmeta koji odgovara našoj predodžbi“¹.

Raspravu o utemeljenju metafizike ćudoređa započinje razmatranjem volje te napominje: „Nemoguće je zamisli igdje išta u svijetu, pa čak ni izvan njega, što bi se bez ograničenja moglo smatrati dobrim, osim jedino dobre volje“². Dobra volja nije dobra po nekoj posljedici koja se njezinim djelovanjem ima ostvariti ili pak po svrsi koja se njome namjerava postići. Dobra je volja dobra jedino po htijenju, odnosno ona je dobra sama za sebe. Svako je djelovanje posljedica neke određene volje te ono nije njezin uzrok. Ukoliko volju promatramo kao dobru samu za sebe, Kant navodi kako bi se trebala cijeniti daleko više od svega što bi se njome moglo postići u korist bilo koje sklonosti. Svaka sklonost prema kojoj je usmjereno neko djelovanje oduzima mu moralno

¹ Josip Talanga, *Uvod u etiku*, Hrvatski studiji, Zagreb, 1999., str. 171.

² Immanuel Kant, *Zasnivanje metafizike morala*, BIGZ, Beograd, 1981., str. 23.

relevantan karakter budući da je određena empirijski. Moralni čin ne smije biti određen empirijskim, praktičnim načelima te usmjeren prema subjektivnim svrhama djelovanja već mora biti neovisan od bilo kojih izvanjskih uzroka koji bi ga tako mogli odrediti. Moralnost nekog čina ne ovisi od onoga što se njime želi postići, već o tome kako se to želi postići. Prema tome, cilj moralnog djelovanja nije mjerilo djelovanja, mjerilo je njegov motiv, odnosno razlog zbog kojeg se opredjeljujemo za određeni čin. Tek dobru volju lišenu svakog izvanjski određenog sadržaja moguće je promatrati kao čisto htijenje koje ljudskom djelovanju daje moralni karakter. „Sama po sebi dobra valja ne smije doduše biti jedino i čitavo dobro, ali mora ipak biti najviše dobro i uvjet svemu ostalome, čak i svemu teženju za blaženstvom“³. Djelovanje koje u svom cilju ima dobre posljedice mogu potaknuti razni uzroci, međutim, za takvo djelovanje nije nužno potrebna volja nekog umnog bića te ono u svojoj osnovi nema karakter moralnosti. Moralno djelovanje djelovanje je vođeno umom.

Prema Kantu, um nije dovoljno sposoban da bi sigurno vodio volju u pogledu svih njezinih predmeta i zadovoljenju svih naših potreba (jer ih dijelom on samo umnožava) te da bi nas do toga cilja mnogo sigurnije doveo naš prirodno usađeni instinkt. Um nam je dan kao praktična moć koja kao takva za svoju svrhu i zadatak ima dužnost utjecati na volju. Zbog dobra samu po sebi, a ne samo kao sredstvo ili ishod kakve li druge namjere. Tek stoga njegovo pravo određenje treba biti usmjereno prema cilju kojim bi proizveo volju. Onu volju koja je lišena svake namjere da ispuni vlastitu svrhu u izvanjskom djelovanju, kojem je odredbeni razlog empirijski, Kant naziva dobrom.

„U kasnijim spisima – iako ne uvijek besprijeckorno dosljedno – Kant rabi dva različna izraza za ono što mi prevodimo 'volja'. *Willkür* jest osjetilna volja, tj. volja ukoliko je aficirana izvana; tomu slično je osjet rezultat aficiranja izvana. *Wille* je sposobnost svrhovitoga djelovanja odnosno sposobnost određenja žudnje na temelju predodžbe svrhe. Čista volja (*reiner Wille*) jest ona volja koja je svjesna osjetilnosti i može je kontrolirati“⁴. Kant smatra kako volja mora imati svrhu. Svrha volji služi kao objektivni razlog samoodređenja. Svrhe koje volji služe volji kao razlog samoodređenja Kant dijeli na subjektivne i objektivne. Subjektivne svrhe nisu konačne, nego trenutne

³ Immanuel Kant, *Osnivanje metafizike čudoređa*, Feniks, Zagreb, 2003., str. 158.

⁴ Josip Talanga, *Uvod u etiku*, Hrvatski studiji, Zagreb, 1999., str. 171.

svrhe kojima je čovjek sklon nagnjati radi težnje zadovoljenu vlastitih, empirijski određenih sklonosti. Objektivne svrhe imaju trajnu vrijednost i određene su umom. Um ima dužnost prisiliti empirijsko nagnuće vođeno voljom da se uzdigne na višu razinu. Kantova etika razmatra svrhovito djelovanje vođeno umom.

V. Ideja dužnosti

Kako bi razvio pojam volje koji je već prethodno određen kao temeljni konstitutivni element u procjenjivanju vrijednosti djelovanja Kant uvodi pojam dužnosti. Pojam dužnosti u sebi već sadrži pojam dobre volje, premda pod izvjesnim subjektivnim ograničenjima i preprjekama koje za svoj cilj imaju učiniti ga jasnijim. Djelovanje iz dužnosti nema svoje moralne vrijednosti u namjeri koja se ima postići, nego u samom praktičnom načelu koji mu leži u osnovi. Moralna vrijednost dužnosti ne ovisi od realiteta predmeta prema kojemu se djeluje, nego samo od principa htijenja prema kojemu je izvršen određeni čin. Namjere koje imamo kod djelovanja te njihovi učinci, kao i svrhe te motivi ne mogu davati potpunu moralnu vrijednost djelovanju. Moralna vrijednost određenog čina ne sastoji se čak ni u volji promatranoj s obzirom na njezin učinak. Kant smatra kako ona može ležati jedino u osnovi principa volje bez obzira na svrhe koje bi mogle biti postignute takvim djelovanjem. Volja se prema njemu nalazi u sredini između svoga principa *a priori*, koji je formalan, te svoga motiva *a posteriori*, koji je materijalan. Stoga, budući da je volji potreban odredbeni razlog, ona se mora odrediti formalnim načelom htijenja (ukoliko se djelovanje događa iz dužnosti) jer ukoliko joj je u cilju zadržati moralno relevantan karakter svaki materijalni princip samoodređenja mora joj biti oduzet.

Možemo razlikovati djelovanje prema dužnosti i djelovanje iz dužnosti. Kant navodi primjer trgovca kao onoga koji djeluje prema dužnosti. On pošteno obavlja svoj posao ne zbog toga što je pošten, nego zbog toga što ima namjeru tako se predstaviti drugima. Njegova je namjera koristoljublje. Međutim, dobro je samo djelovanje iz dužnosti jer u tome slučaju čovjek djeluje pošteno radi samog tog djelovanja, a ne zbog neke druge svrhe koju želi postići. Drugi je primjer u slučaju dobročinstva. U tom slučaju možemo djelovati moralno samo ukoliko nekome pomožemo iz dužnosti, a ne iz neposredne

sklonosti da bi ostvarili nekakav drugi naum. Moguće je djelovati i mimo onoga što je dužnost, ali dobro je samo ono što je dužnost. Dobro je samo djelovanje koje se vodi odgovarajućim motivom dužnosti te se odredbeni razlog takvog djelovanja krije u njemu samom, a ne nekoj izvanjskoj svrsi koja se njime namjerava postići. Sve ono što učinimo iz dužnosti može se nazvati moralnim bez obzira na posljedice.

Sve drugo, bez obzira na ishod makar on bio pozitivan, Kant naziva legalnim djelovanjem prema dužnosti. „Prosto slaganje ili neslaganje neke radnje sa zakonom bez obzira na njeno pokretalo zove se *legalitet* (zakonitost); a ona u kojoj je ideja dužnosti na osnovu zakona ujedno pokretalo radnje zove se njen *moralitet* (ćudorednost)“⁵.

„Dužnost je nužnost nekoga djelovanja iz poštivanja prema zakonu“⁶. Poštivanje Kant određuje kao neposredno određivanje volje zakonom te svijest o tom određivanju. Prema objektu kao ishodu određenog djelovanja moguće je imati sklonost, ali nikako ne poštivanje. Razlog tome je što je objekt učinak, a ne djelovanje jedne volje. Poštivanje nije moguće razviti ni prema bilo kojoj sklonosti uopće, čak iako je ona povoljna za vlastiti probitak. Predmet poštivanja kao i zapovijedi može biti jedino ono što je povezano s našom voljom u osnovi, to nikako ne može biti njezin učinak te ono što služi određenoj sklonosti. Dakle, predmet poštivanja može biti jedino ono što prevladava svaku sklonost i što u potpunosti isključuje njezinu prevagu u izboru. Shodno tome, Kant zaključuje kako to može biti jedino zakon sam za sebe. „Djelovanje iz dužnosti treba dakle posve isključiti utjecaj nagnuća, a s njime i svaki predmet volje, dakle za volju ne preostaje ništa, što bi je moglo odrediti, osim objektivno zakon i subjektivno čisto poštivanje toga praktičkog zakona, dakle maksima“⁷. Maksimu Kant određuje kao subjektivno praktično načelo odnosno, kao načelo subjektivnog htijenja. Objektivan praktički princip jest zakon. Zakon bi prema Kantu trebalo poštivati čak i na štetu vlastitih sklonosti.

⁵ Immanuel Kant, *Metafizika Ćudoređa*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1999., str. 21.

⁶ Immanuel Kant, *Osnivanje metafizike ćudoređa*, Feniks, Zagreb, 2003., str. 162.

⁷ Ibid, str. 162.

VI. Moralni zakon i maksima djelovanja

Volja se nalazi u temelju svakog djelovanja, a njegov moralni karakter ovisi o tome je li ono u skladu sa zakonom koji ga propisuje. Moguće je imati predodžbu zakona, ali ne djelovati u skladu s njim. Ukoliko djelovanje nije u skladu sa zakonom tada radnje koje se odvijaju u okviru toga djelovanja nemaju objektivni karakter te nisu nužne već subjektivne i slučajne. Tako određeno djelovanje, koje nije vođeno zakonom, Kant naziva maksimom djelovanja. Maksima je odredbeni razlog volje svojstven svakom ljudskom, dakle umnom biću kao takvom te se ona po svom karakteru mora u bitnom smislu razlikovati od objektivnog principa djelovanja, praktičnog zakona. Svaki čovjek u svako doba djeluje prema nekoj maksimi, a djelovati prema maksimi znači djelovati prema nekom cilju, svrsi, zadatku, ideji ili idealu, što svagda kao trenutak samosvijesti prethodi izvršenju određene radnje ili čina te ga tako konstruira i omogućuje. Putem određenja pojma maksime Kant određuje praktični karakter čovjekove prirode te za njega biti praktično biće ujedno znači biti umno biće. „*Maksima* je subjektivni princip htijenja; praktičan *zakon* je objektivni princip (princip koji bi također subjektivno služio svim umnim bićima, kada bi um imao punu vlast nad moćima žudnje)“⁸. Maksima sadrži praktično pravilo koje određuje um prema uvjetima subjekta. Prilikom takve odredbe, um maksimu češće određuje prema njegovim nagnućima ili neposrednim potrebama te je ona načelo prema kojem subjekt djeluje. Ukoliko bi čovjek svagda djelovao prema objektivnom, univerzalnom praktičnom principu ili moralnom zakonu onda bi već po svojoj prirodi bio moralno biće i ne bi to tek trebao postati. Sama etika bi prema tome bila suvišna i nemoguća.

Budući da se u temelju svakog djelovanja nalazi volja kao njezin pokretač i bilo koja svrha kao njezin odredbeni razlog, djelovati pod utjecajem volje podrazumijeva mogućnost slobode izbora svakog subjekta te opredjeljenja za ili protiv određenog djelovanja. Međutim, kako bi čovjek uistinu bio slobodan Kant smatra kako mora nužno djelovati moralno pod predodžbom moralnog zakona. Zbog toga ujedno navodi kako „ja uvijek treba da postupam tako da također mogu htjeti, da moja maksima postane općim

⁸ Immanuel Kant, *Zasnivanje metafizike morala*, BIGZ, Beograd, 1981., str. 34

zakonom“⁹. Kant time pretpostavlja ne samo mogućnost već i nužnost uopćavanja subjektivnog djelovanja vođenog prema određenoj maksimi.

Zakon zahtijeva da maksime poprime objektivno važeći karakter jer jedino tako mogu biti principi djelovanja. Ukoliko maksima ne može biti postavljena kao opća zakonitost djelovanja ona ujedno ne može biti načelo te je treba odbaciti kao loš odredbeni razlog volje za vođenje subjektivnog djelovanja. Maksime koje ne se ne mogu uopćiti moraju biti odbačene, a kao dostatan razlog za njihovo odbacivanje Kant ne navodi ni jedan drugi osim već prije spomenute nemogućnosti njihovog općeg važenja. Prema Kantu samo je objektivno zakonodavstvo ono prema kojemu se može imati poštivanje, a zakonu se treba pokoravati bez obzira na sve subjektivne empirijske sklonosti. Maksima je, dakle, subjektivno praktično načelo koje je objektivno određeno jer sadrži opću odredbu volje.

„Slaganje neke radnje sa zakonom dužnosti jest *zakonitost (legalitas)* – slaganje maksime radnje sa zakonom njena *ćudorednost (moralitas)*. No *maksima* je subjektivni princip da se radi ono što sebi subjekt sam čini pravilom (kako, naime, hoće da radi). Naprotiv, načelo dužnosti je ono što mu um apsolutno, dakle objektivno, zapovijeda (kako treba da radi)“¹⁰. Moralno je djelovanje prema maksimi koja se ne može uopćiti nemoguće jer bi u tom slučaju došlo do kontradikcije volje. Istovremeno bi se odvijale sebi suprotstavljene radnje – čovjek bi u isto vrijeme mogao lagati i smatrati da je nemoralno lagati ili istovremeno davati i kršiti obećanje. Da bi djelovanje bilo moralno ono nužno mora imati karakter općenitosti jer upravo općenitost jamči njegovu moralnu vrijednost. „Kantov se pojam maksime često pogrešno shvaća, napose kada se tematizira mogućnost poopćenja maksima. Primjerice besmisleno je postaviti pitanje može li se maksima poopćiti čiji je sadržaj nečija želja da bude poštari ili da sudjeluje na Olimpijskim igrama. Ne smije se naime zaboraviti da je maksima uvijek općenito praktično načelo te njezin sadržaj ne može biti neki pojedinačni cilj kao što je želja da se bude poštari ili sudjeluje na Olimpijskim igrama, nego samo način kako se ostvaruju takvi ciljevi“¹¹.

Moralni je zakon objektivni praktični princip djelovanja vođen pravilima uma.

⁹ Immanuel Kant, *Osnivanje metafizike ćudoređa*, Feniks, Zagreb, 2003., str. 164.

¹⁰ Immanuel Kant, *Metafizika Ćudoređa*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1999., str. 27.

Djelovanje prema moralnom zakonu podrazumijeva nužnost djelovanja volje prema pravilima uma koja su njime propisana. Objekt volje prema kojemu je djelovanje upućeno mora biti svagda jednako važeće za svaku pojedinačnu volju kako bi se one mogle obuhvatiti u općem pravilu i predstavljati moralni zakon. Međutim, pronaći zakon kojemu bi empirijski odredbeni razlozi bili dostatni za određivanje njegove svestrane suglasnosti i vrijednosti Kant smatra nemogućim. Zbog toga je volji potrebna prisila uma. Kant smatra da se u moralni zakon nikada ne smije ubrojiti načelo koje u sebi sadrži nekakav materijalni (odnosno empirijski) uvjet. Razlog je tome što svaki empirijski uvjet volju određuje subjektivno. Zakon čiste slobodne volje ujedno ju smješta u sasvim drugu sferu od empirijske, a nužnost koju on izriče može se sastojati samo u formalnim uvjetima mogućnosti toga zakona. Svaka materija nalazi se jedino u temelju praktičnih pravila, a ona su osnovana na temelju subjektivnih uvjeta koji im ne dopuštaju karakter općenitosti svojstven umnim bićima. Premda djelovanje pod predodžbom moralnog zakona podrazumijeva nužnost djelovanja volje prema umom propisanim pravilima za Kanta takvo djelovanje jest slobodno djelovanje. „Sloboda je međutim i jedina od svih ideja spekulativnoga uma za čiju mogućnost mi a priori znamo, a da je ipak ne uviđamo, jer je ona uvjet moralnog zakona, koji mi znamo“¹². Moralni zakon mora najprije biti jasno promišljen umom, no kada ne bi bilo slobode onda se sam zakon u nama uopće ne bi mogao pronaći. Sloboda je *ratio essendi* (razlog bivstovanja) moralnog zakona, ali je moralni zakon *ratio cognoscendi* (razlog spoznavanja) slobode. Za razliku od čovjeka, životinja ne djeluje spontano, nego je potpuno podvrgnuta zakonima prirode, međutim takva podvrgnutost ne znači za Kanta spontanost već prirodnu nužnost zbog nemogućnosti ozbiljenja razuma. Spontanost, a s njome i sloboda, moguća je tek putem ozbiljenja djelovanja pod predodžbom zakona, a temeljna moć koja takvo djelovanje konstituira i omogućuje jest praktični um.

¹¹ Josip Talanga, *Uvod u etiku*, Hrvatski studiji, Zagreb, 1999., str. 168.

¹² Immanuel Kant, *Kritika Praktičkog uma*, Naprijed, Zagreb, 1990., str. 32.

VII. Praktički um

Čovjek se razlikuje od svih bića po umu. Umna bića imaju volju, što znači da ujedno imaju i sposobnost djelovati prema predodžbi zakona, odnosno prema principima ili samoj volji. Djelovanju u prirodi nije potrebna predodžba zakona jer se djelovanje unutar prirode već zbiva po njoj pretpostavljenim zakonima. Um pruža čovjeku mogućnost zasnivanja inteligibilnog svijeta te odvajanja i neovisnosti o zakonima koji vladaju prirodom i drugim bićima. Kant prilikom pisanja *Kritike praktičkog uma* na raspolaganju ima samo pojam *praktisch* te stoga naknadno objašnjava da pod tim pojmom ne misli pojam „praktičnoga“ koji po svom određenju znači snalažljivost, umješnost ili spretnost čovjeka u svakodnevnom životu. „Kantov pojam 'praktisch' određuje i misli bitno aktivitet subjekta u uspostavljanju svog (već su-mišljeno: moralnog, boljeg, mogućeg ljudski dostojnog) svijeta, koji je bitno suprotan svemu naprosto postojećem stanju, koje još nema dignitet moralnosti, a to za kanta znači istinske ljudskosti“¹³. Praktičnost uma zasniva se na pretpostavci da je čovjek po naravi svog djelovanja već praktično određeno biće jer uvijek djeluje prema određenim načelima (bilo prema cilju, svrsi, zadatku ili nečemu drugom). Čovjekova praktična narav sastoji se u tome što on može djelovati i mimo tih načela jer uvijek ima slobodu izbora. Međutim, on slobodno i svjesno djeluje prema tim načelima. Na temelju toga moguće je zaključiti kako je čovjekovo djelovanje određeno voljom. Sama je volja, međutim, suviše podložna pribjegavanju subjektivnim nagnućima te je stoga za njezino pravilno vođenje potreban um. Budući da je obdaren umom, čovjek sebe ujedno mora promatrati na način pripadnosti i podložnosti zakonima koje um sam propisuje. Zakoni uma nužno su moralni jer se njihovo podrijetlo i sjedište nalaze u umu samom. Um ne određuje ništa drugo nego li on sam pa je stoga on ujedno i samozakonodavac morala dok prema zakonima koji su njime određeni mogu djelovati samo umna bića. Um je temeljna pretpostavka, pod čijom predodžbom u formi zakona leži mogućnost subjekta, da svoje djelovanje vođeno dobrom voljom odredi objektivno. Međutim, um je ujedno potreban kako bi se mogla izvršiti dedukcija djelovanja iz

¹³ Milan Kangrga, *Etika: osnovni problemi i pravci*, Golden marketing -Tehnička knjiga, Zagreb, 2004., str. 206.

zakona. Stoga, Kant zaključuje kako volja nije ništa drugo već praktični um. Taj zaključak Kant razjašnjava time što ukoliko um neminovno određuje volju, onda je djelovanje takvog bića koje se spoznaje kao objektivno nužno, ujedno i subjektivno nužno. Volja tada postaje sposobnost da se djelovanje odredi prema onome što um neovisno o nagnućima volje spoznaje kao praktični nužno, odnosno kao dobro. Dobru volju ima samo biće koje svojim djelovanjem neposredno hoće dobro, a dobro je samo ono djelovanje kojemu um predstavlja njegov odredbeni razlog. Biti umno biće za Kanta znači biti praktično biće, a čovjek je praktično biće time što je ujedno i teorijsko biće. Određenje čovjeka kao teorijskog bića može se obrazložiti time što on pomoću uma sam sebi postavlja određenu svrhu za svaku djelatnost kao ljudsku djelatnost. Um postaje praktičan na temelju interesa. Interes volje subjekta za rađanjem praktičnog uma nema svoju svrhu nekom izvanjskom odredbenom razlogu prema kojemu se nastoji usmjeriti njegovo djelovanje te generalno ni jedan empirijski cilj ili odredba nije uzrok njegove pobude. Takav interes svojstven je samo za umna bića, a predmet je tog interesa zakon. Zakon pak nastaje iz volje samog subjekta, a on je u njegovom interesu zbog toga što su putem njega propisane odredbe koje vrijede samo za subjekt.

Zakoni se nazivaju i zakonima uma jer je za dedukciju djelovanja iz zakona kao i njihovo uspostavljanje potreban um. Um je moć putem kojeg se zakoni utemeljuju, a putem zakona ujedno i objektivno određeno djelovanje. Um nije opće pravilo iz kojega se mogu izdvojiti pojedina djelovanja.

Ukoliko je volja podvrgnuta određenim subjektivnim uvjetima koji se ne slažu uvijek s objektivnim te ju um sam za sebe nije u mogućnosti dovoljno odrediti, onda je djelovanje koje spoznaje kao objektivno nužno, subjektivno slučajno. Takva volja nije po sebi potpuno primjerena umu, a njezino određenje prema objektivnim zakonima jest prisilje. Odnos objektivnih zakona prema volji predočuje se kao određenje volje umnoga bića s pomoću razloga uma, međutim, sama se volja razlogu uma po svojoj prirodi ne pokorava nužno te joj je zbog toga potrebna zapovijed.

VIII. Imperativ

„Predodžba objektivnog principa, ukoliko je za volju prisilan, zove se zapovijed (uma), a formula te zapovijedi zove se imperativ“¹⁴. Svaki se imperativ izražava u obliku formule, a ona sadrži jezični izraz „treba da“ (*sollen*) i tako ukazuje na zapovjedni odnos objektivnoga zakona uma prema volji. Objektivni princip koji zapovijeda volji da je određeni čin dobro učiniti ili propustiti jest zapovijest uma. Volja sama ne djeluje uvijek prema zapovijesti uma iako joj se predložuje da je određeni čin sam za sebe dobar. Praktično dobro je ono, što volju određuje s pomoću zapovijesti uma i što nije zasnovano na njezinim subjektivnim, već objektivnim odredbenim razlozima. Objektivno određenje volje putem zapovijesti uma ujedno se može razlikovati od ugone. Ugođa kao takva ima utjecaj na volju putem osjećaja i tako postaje njezina prosto subjektivna odredba, koja svoju vrijednost pronalazi samo u okvirima djelovanja pojedinog subjekta. Praktički dobro mora imati objektivnu vrijednost, kao princip uma, koji bez obzira na utjecaj pojedinih nagnuća na volju ili pak samog subjektivnog htijenja volje vrijedi nužno i za svakoga.

Potpuno dobra volja isto bi bila podložna objektivnim zakonima, ali se ne bi mogla predložavati kao da je prisiljena na djelovanje koje propisuje zakon. Stoga, za božansku volju ne vrijede nikakvi imperativi, te bi pojam „treba da“ u tom slučaju bio neumjestan budući da je htijenje božanske volje nužno u skladu sa zakonom. Imperativi su formule, koje izražavaju odnos objektivnih zakona htijenja uopće prema subjektivnoj nesavršenosti volje jednog umnog bića.

Postoje razne vrste imperativa poput tehničkih (koji su pripadni umijeću), pragmatičkih (koji su pripadni blagostanju) i moralnih (koji su pripadni slobodnome držanju, odnosno ćudoređu), a način na koji se svi imperativi zapovijedaju *hipotetički* je ili *kategorički*.

Hipotetički je imperativ onaj koji ukazuje na praktičnu nužnost neke radnje kao sredstva za postizanje nećeg drugog, što je moguće htjeti ili odrediti kao dobro. Kategorički imperativ pak ukazuje na neko djelovanje, koje je samo po sebi dobro i objektivno nužno za volju, bez odnosa prema ikakvoj drugoj svrsi. Kategorički imperativ

¹⁴ Immanuel Kant, *Osnivanje metafizike ćudoređa*, Feniks, Zagreb, 2003., str. 176.

ukazuje na dobar karakter određenog čina samog po sebi te predstavlja praktično pravilo uma u odnosu spram volje, kojoj sam dobar karakter tog čina ne predstavlja dostatan razlog da bi to pravilo izvršila. Razlog zbog kojeg volja određeno pravilo ne izvršava sama po sebi dijelom leži u tome što sam subjekt nije uvijek siguran da je određeni čin sam po sebi dobar, a dijelom u tome što bi kad bi u to bio siguran njegove maksime mogle biti protivne objektivnim načelima praktičnog uma. Takve bi maksime u tom slučaju morale biti odbačene, ali sama volja suviše je aficirana nagnućima da bi njihovo odbacivanje izvršila poradi dobra samog za sebe te joj je zbog toga potrebna zapovijest uma. Volja često sama sebi podari slobodu da za sebe poradi vlastitog nagnuća učini izuzetak od dužnosti. Promatrano s gledišta uma, moguće je zaključiti kako volja sama u sebi u tom slučaju nailazi na proturječje. Naime, ono se sastoji u tome da bi volja htjela da određeno načelo bude objektivno nužno kao opći zakon, dok subjektivno ne bi mogao vrijediti općenito, jer bi trebao dopuštati izuzetke. Djelovanje volje pod kategoričkim imperativom moguće je promatrati iz dvaju gledišta. Jedno je gledište ono iz kojeg se može spoznati da je određeno djelovanje volje posve primjereno umu dok je drugo gledište ono u kojem se nazire da je isto to djelovanje volje potpuno aficirano nagnućem. Prilikom prosudbe, moguće je spoznati da oba slučaja u praktičnom smislu jedan drugome nisu proturječni. Međutim, u oba slučaja postoji otpor nagnuća protiv propisa uma (*antagonismus*). Imperativom se ukupnost načela (*univesalitas*) preobražava u prostu opću vrijednost (*generalitas*), uslijed čega se praktični princip uma treba na pola puta sastati s maksimom. Maksima kao subjektivan princip mora se usuglasiti s općim zakonom. Kant zaključuje kako unatoč tome što sami sebi dopuštamo samo neke, naizgled neznatne izuzetke, ipak vjerujemo u njegovu vrijednost te ga poštujemo. Smatra da kad bi umno stvorenje ikada moglo doći do te razine na kojoj bi sve umne zapovijedi rado izvršavalo, onda bi to značilo da se u njemu ne bi nalazila čak ni mogućnost požude koja bi ga dražila na udaljavanje od propisa. Međutim, savladavanje požude subjekt uvijek mora platiti poštvoznosti, a u nastojanju da je potpuno savlada bila bi mu potrebna tolika razina samostege do koje se ne može dotjerati ni jedan čovjek. Stoga, Kant zaključuje kako ni jedan umni stvor nikada neće biti sasvim slobodan od svojih požuda i nagnuća. U formalnom smislu dopuštanja iznimaka, međutim, ne bi smjelo biti jer bi to u objektivno nužnom načelu djelovanja dovelo do suprotnosti u samoj odredbi te

ona više ne bi imala objektivno važeću vrijednost.

Moguće je zaključiti kako se kategorički imperativ ne odnosi na materiju djelovanja te ono što iz tog djelovanja proizlazi, već na samu formu i načelo iz kojega to djelovanje proizlazi, bez obzira na učinak koji ono ima. Shodno tome, kategorički imperativ Kant naziva ujedno i imperativom ćudorednosti. Takav imperativ nije ograničen nikakvim uvjetom, te je stoga apsolutno-nužan i praktički-nužan, a kao takav ima oblik zapovijedi ćudorednosti. Budući da samo zakonu pripada pojam bezuvjetne, objektivne i općenito vrijedne nužnosti, Kant zaključuje kako su same zapovijedi moralnosti u obliku kategoričkog imperativa ujedno i zakoni kojima se treba pokoravati bez obzira na sva subjektivna nagnuća. Svi ostali imperativi mogu se zvati principima volje, ali ne i zakonima te je samo kategorički imperativ ujedno i praktični zakon. Oblikom, kategorički imperativ bez ikakvog uvjeta na koji bi mogao biti ograničen nužno sadrži maksimu i zakon kojemu ta maksima mora biti primjerena. Primjerenost maksime zakonu čini imperativ nužnim. Prema tome, Kant zaključuje kako postoji samo jedan kategorički imperativ, a on glasi: „Radi samo prema onoj maksimi, za koju ujedno možeš htjeti, da postane općim zakonom“¹⁵.

Postoji nekoliko različitih formula kategoričkog imperativa, ali njegove su odredbe u suštini jednake. Jedna formula kategoričkog imperativa određena je služeći se pojmovima dužnosti te glasi „radi prema dužnosti, iz dužnosti“. Takva odredba govori da subjekt uvijek treba djelovati moralno i to ne samo zbog pretpostavke moralnog zakona, koji njegovo djelovanje, ukoliko je u skladu s njim, određuje kao legalno, nego ujedno radi dobra samog. Druga formula kategoričkog imperativa nalaže se putem pretpostavke da čovjek kao i svako umno biće postoji kao svrha po sebi samom. Budući da on ima svrhu po sebi samom, čovjek nužno mora imati pretpostavku o svom vlastitom postojanju. Tako promatrano, čovjekovo je postojanje subjektivan princip njegova djelovanja. Međutim, upravo tako svoje postojanje zamišlja i svako umno biće s istim odredbenim razlogom poput drugog njemu sličnog subjekta. Prema tome, moguće je zaključiti kako je to ujedno i objektivni princip. Upravo to je točka s koje Kant polazi prilikom definiranja druge formule kategoričkog imperativa, tzv. praktičkog imperativa. Formula tog imperativa govori o upotrebi svoje čovječnosti i čovječnosti drugih, također, i kao svrha, a ne samo

¹⁵ Immanuel Kant, *Osnivanje metafizike ćudoređa*, Feniks, Zagreb, 2003., str. 183.

kao sredstava. Svaki bi subjekt trebao imati poštovanja spram svrha drugog subjekta a kategorički imperativ odnosi se na svrhe objektivno jer zapovijeda njihovo poštivanje. Sve maksime moraju se slagati s „carstvom svrha“. Pod carstvom svrha Kant podrazumijeva sistematičnu vezu različitih umnih bića pomoću zajedničkih zakona. „Vlastitu maksimu moramo shvatiti sa vlastitog stanovišta a ujedno i sa stanovišta svakog drugog umnog bića kao zakonodavnog. Vlastita maksima mora, pri ispravnom postupanju, služiti u isto vrijeme i kao univerzalni zakon svih umnih bića“¹⁶.

Drugi, već spomenuti oblik imperativa naziva se hipotetički. Hipotetički imperativ ukazuje na to da je neku radnju moguće okarakterizirati kao dobru putem svrhe koja leži izvan te radnje same, dok kategorički imperativ nalaže dobru radnju kao nužnu neposredno. Hipotetički imperativ, dakle, određuje volju s obzirom na učinak. Hipotetičkim imperativima primjeren je ujedno i po jedan prirodni zakon dok za kategorički imperativ ne postoji njemu primjeren prirodni zakon. Kant također navodi kako „hipotetičkih imperativa ima više ali postoji samo jedan kategorički imperativ koji nalaže slaganje subjektivne maksime sa općim zakonom“¹⁷. Također, prilikom razmatranja same mogućnosti konstruiranja imperativa, potrebno je uočiti razliku između kategoričkog i hipotetičkog imperativa. Naime, postoje dvije sasvim različite polazišne točke volje s obzirom na motivaciju za izvršavanje određenog čina pri njihovom konstruiranju. Motivacija volje za izvršavanje određenog čina kod hipotetičkog imperativa nalazi se u svrsi s izvanjskim odredbenim razlogom. Takva volja, motivirana je materijalnim učinkom određenog čina. Kod hipotetičkog imperativa nužno je pretpostavljena neka izvanjska svrha na temelju koje je moguće putem bilo kojeg sredstva ostvariti određeno djelovanje. Za razliku od hipotetičkog imperativa, kategorički imperativ nalazi svrhu u sebi samom te nije potrebna nikakva izvanjska pobuda za njegovo izvršavanje. Kant smatra da um ima moć odrediti neko djelovanje bez posebnog isticanja određene svrhe. Poštivanje prema zakonu nije uvjetovano neki izvanjskim utjecajem, već je izvedeno iz samog uma te mu se volja sama podčinjava. Zakon subjekt sebi nameće sam, a upravo taj trenutak Kant smatra ključnim za uspostavljanje njegove slobode.

¹⁶ Immanuel Kant, *Zasnivanje metafizike morala*, BIGZ, Beograd, 1981., str. 85.

¹⁷ Ibid, str. 62.

IX. Autonomija i heteronomija volje

„Autonomija volje jest svojstvo volje, po kojemu je ona sebi sama zakon (nezavisno od svake kakvoće predmeta htijenja)“¹⁸. Pojam autonomije dolazi od grč. *autos* (sam) i *nomos* (zakon) te znači samozakonodavstvo. Pojam heteronomije dolazi od grč. *heteros* (drugi) i *nomos* (zakon) te znači zakonodavstvo nečemu drugome. Kant smatra kako jedino autonomija volje može biti načelo svih moralnih zakona i njima primjerenih dužnosti. To načelo glasi da ne treba birati nikako drugačije nego samo tako da maksime izbora volje mogu biti ujedno opći zakon. Zakon tako mora biti lišen svake materijalno uvjetovane odredbe koja bi volju mogla odrediti subjektivno te ju mora odrediti pomoću opće zakonodavne forme za koju ona sama mora biti sposobna. Nezavisnost o prirodnom zakonu koja se time nadilazi može se nazvati slobodom u negativnom smislu. Vlastito zakonodavstvo volje, koje se postavlja autonomnim principom njezinog formalnog određenja putem moći praktičkoga uma, Kant naziva slobodom u pozitivnom smislu.

Moralni zakon izražava samo autonomiju čistog praktičnog uma (odnosno slobode) te je ona sama formalni uvjet svih maksima po kojemu one jedino mogu biti u skladu sa samim kategoričkim imperativom. Ukoliko neka materija koja kao predmet htijenja ili žudnje bude uvrštena pod praktički zakon ili se dovede s njim u vezu, onda iz toga nastaje heteronomija volje, odnosno ovisnost o prirodnom zakonu da se subjekt prikloni nekom nagnuću. U tom slučaju volja sama sebi ne određuje zakon nego samo pruža propis prema kojemu ostaje podložna patološki uvjetovanim zakonom. Maksima u tom obliku nikada ne može poprimiti opće važeću formu te je suprotna principu čistog praktičkog uma, a time i samoj ideji čudoređa premda se čin koji iz nje proizlazi čini zakonitim. Prema toj odredbi moguće je zaključiti kako se u praktički zakon nikada ne smije ubrojiti propis koji sadrži neki materijalni (empirijski određen) uvjet.

Ukoliko volja traži zakon koji je određen mimo njezinih sposobnosti za vlastito određivanje u obliku maksima koje trebaju biti uopćive, te ga pronalazi izvan sebe i u nekakvom objektu, onda iz takve odredbe proizlazi heteronomija. „Ono *heteronomno*, dakle, po Kantovu mišljenju upravo je u tome, što se – jednostavno rečeno – u određivanju moralnog principa (zakona) pošlo od nečega drugoga, a ne od samog

¹⁸ Immanuel Kant, *Osnivanje metafizike čudoređa*, Feniks, Zagreb, 2003., str. 203.

subjekta kao *samozakonodavnog* nositelja vlastita zakona, koji mu ne može biti dan (dobiven u gotovu obliku) od bilo koga ili bilo čega izvan njega samoga kao djelatnog subjekta¹⁹. U tom slučaju volja ne određuje sama sebi zakon nego je zakon izvanjski određen odnosom objekta prema volji. Takav je odnos zasnovan putem nagnuća volje prema objektu kao predmetu žudnje ili je pak određen predodžbom uma te je u mogućnosti formulirati samo hipotetičke imperative. Volja aficirana predmetom žudnje smještenim izvan nje same sebe samu određuje za određeni čin. Takva volja ne daje sebi sama zakon, nego joj ga daje tuđa pobuda. Suprotno tome, moralni čin bio bi određen voljom koja ne žudi za ničim što se nalazi izvan nje same. Takva volja određuje samu sebe za moralni čin radi dobra samog. U tom slučaju volja čini dobro radi toga jer je određeni čin dobar a ne radi nečega drugog. Kant u ovom slučaju navodi primjer laži te spominje kako ne treba lagati ne radi toga da bi se sačuvalo obraz, nego radi toga da nam to ne nanese ni najmanju sramotu. Kategorički imperativ, kao temeljni princip autonomije volje mora apstrahirati od svakog predmeta, kako on ne bi imao utjecaja na volju te kako bi praktički um ukazao na vlastitu zapovjednu moć kao najviši princip zakonodavstva.

„Potpuno dobra volja, koje princip mora biti kategorički imperativ, sadržavat će dakle, neodređena u pogledu svih objekata, samo formu htijenja uopće, i to kao autonomiju“²⁰. Prema tome, jedini zakon koji volja svakoga umnog bića sama sebi nameće, a da joj se prilikom toga ne podmeće kao osnovu nikakvo njezino izvanjsko pokretalo ili interes jest sama sposobnost maksime svake dobre volje, da samu sebe učini općim zakonom. Takav zakon subjekt sebi sam propisuje, a mogućnost njegova propisivanja leži u pretpostavci da je slobodan. Premda se u tom slučaju volja nalazi pod ustrojstvom moralnog zakona ona nije heteronomno uvjetovana jer joj taj zakon nije ništa izvanjsko te ga ona autonomno nameće sama sebi. Kant slobodu smatra temeljnim uvjetom mogućnosti kategoričkog imperativa i ključem za razjašnjenje autonomije volje.

¹⁹ Milan Kangrga, *Etika: osnovni problemi i pravci*, Golden marketing -Tehnička knjiga, Zagreb, 2004., str. 223.

X. Pojam slobode i granica svake praktičke filozofije

Razmatranje pojma slobode Kant započinje tvrdnjom da je volja neka vrsta kauzaliteta svih umnih bića. Na temelju toga zaključuje kako bi sloboda bila svojstvo tog kauzaliteta putem kojega čovjek može djelovati neovisno o drugim uzrocima koji bi ga određivali. Za razliku od umnih bića koja se mogu odredi za slobodno djelovanje, bezumna bića ovisna su o tuđim uzrocima koji određuju njihovo djelovanje. Tako je prirodna nužnost svojstvo kauzaliteta svih bezumnih bića. „To znači, da čovjek ne može da bude određen poput svih ostalih stvari i bića po zakonu kauzaliteta, to jest pomoću kategorija koje u teorijskom umu važe za predmete iskustva (i njegovu spoznaju) i omogućuju spoznavanje prirodnog bitka, nego je njegovo samoodređenje omogućeno po kauzalitetu slobode, što nije ništa drugo do posebna moć ili spontanost da se svojim vlastitim činom započne jedan novi, od prirodnoga kauzaliteta posve nezavisan red i niz uvjetovanosti“²¹.

Pojam je slobode ovdje obrazložen u negativnom smislu međutim takvo određenje je potrebno budući da upravo iz negativnog određenja slobode proizlazi njeno pozitivno određenje. Negativno određenje pojma slobode Kant smatra nedostatnim da bi se spoznala njezina suština te je njen pojam potrebno sadržajno proširiti.

Kako bi obrazložio pojam slobode u pozitivnom smislu Kant prelazi na razmatranje odnosa kauzaliteta i zakona te navodi da kauzalitet sa sobom ujedno donosi pojam zakona. Djelovanje subjekta određeno je prema zakonu kao prema uzroku na temelju kojega se manifestira određeno djelovanje kao nešto drugo u vidu njegove posljedice. Kant smatra da sloboda, budući da nije određena svojstvom volje prema prirodnim zakonima, ipak mora biti kauzalitet određen prema nepromjenljivim zakonima. Nepromjenljivi zakoni u ovom slučaju moraju biti zakoni posebne vrste jer bi u suprotnom slobodna volja bila neko čudovište. Prirodni zakoni heteronomno su određeni prirodnom nužnošću djelatnih uzroka. U prirodnim okolnostima svako je djelovanje određeno prema zakonu po kojemu je nešto drugo odredilo djelatni uzrok u kauzalitet. Prema tome postaje jasno kako sloboda volje može biti jedino autonomija, t.j. svojstvo volje, da sama sebi bude zakon. Pri tome se međutim treba držati načela u kojemu je

²⁰ Immanuel Kant, *Osnivanje metafizike čudoređa*, Feniks, Zagreb, 2003., str. 207.

²¹ Milan Kangrga, *Etika i sloboda: uvod u postavljanje etičkog problema*, Naprijed, Zagreb, str. 30.

volja pri svakom djelovanju određena prema onoj maksimi koja je održiva i pod uvjetom da samu sebe ima za predmet kao opći zakon. „No upravo je to formula kategoričkoga imperativa i princip ćudorednosti; dakle slobodna volja i volja pod ćudorednim zakonima jest jedno te isto“²².

Kant smatra da se sloboda mora nužno pretpostaviti kao svojstvo volje svih umnih bića. Sama ćudorednost se može odnositi jedino na umno biće putem vrijednosti zakona koji su za njega propisani. Budući da se ćudorednost mora izvesti iz svojstva slobode, Kant smatra da se i sama sloboda mora moći dokazati kao svojstvo volje svih umnih bića. Navodi da je sloboda ujedno potrebna kao pretpostavka za mogućnost djelatnosti svih umnih i voljom obdarenih bića uopće. Biće koje može djelovati pod idejom slobode u praktičkom pogledu je slobodno. Za takvo biće vrijede svi zakoni postavljeni autonomnim principom ćudorednosti volje jednako kao kad bi se njegova volja proglasila slobodnom sama po sebi. Nemoguće je govoriti o moralnosti bez slobode te sama volja mora biti autonomna.

Kako bi sva umna bića uistinu bila slobodna njihov um mora sam sebe smatrati temeljem vlastitih principa neovisno o drugim izvanjskim utjecajima. Takav um mora biti praktičan te se kao volja jednog umnog bića mora smatrati slobodnim. Njegova volja samo pod idejom slobode može biti njegova vlastita te se stoga u praktičkom pogledu mora pridavati svim umnim bićima. Kant pojam ćudorednosti svodi na pojam slobode međutim slobodu ne uspijeva dokazati kao zbiljsku u čovjeku samom kao i unutar ljudske prirode. Tvrdi da se sloboda mora nužno pretpostaviti ukoliko se ljudsko biće ima zamišljati kao umno i svjesno o kauzalitetu djelovanja vlastite volje. Ni sloboda ni prirodna nužnost nisu pojmovi prisutni u iskustvu, međutim prirodnu nužnost je moguće dokazati zbog toga što je iskustvo potvrđuje. Sloboda zbog toga ostaje određena kao ideja uma, čije se objektivno postojanje ne može dokazati, već samo pretpostaviti. „Slobode dakle nema u danome i postojećem, te se ne može ni reći: Sloboda postoji, što bi značilo da oba već nekako i negdje jest, dakle u samoj danosti, te bi se onda mogla i teorijski odrediti i prepoznati. Ali zato ona treba da bude, pa je u samom ovom, sada već čisto etičko-moralnom zahtjevu njezina prava i jedina zbiljnost“²³.

²² Immanuel Kant, *Osnivanje metafizike ćudoređa*, Feniks, Zagreb, 2003., str. 210.

²³ Milan Kangrga, *Etika i sloboda: uvod u postavljanje etičkog problema*, Naprijed, Zagreb, str. 53.

Svi ljudi u pogledu vlastite volje sebe promišljaju kao slobodne, nasuprot tome nužno je da sve što se zbiva u prirodi bude određeno prirodnom nužnošću. Ukoliko se razmatra odnos prirodne nužnosti i čovjekove slobode u pogledu njegova djelovanja on se naizgled čini proturječnim. Uloga filozofije je pokazati da između ta dva određenja čovjeka ne postoji nikakvo proturječenje. Do proturječja naizgled dolazi kada čovjek sam sebe zamišlja kao slobodno biće koje je u ujedno određeno nužnošću djelovanja po prirodnim zakonima. Kant smatra da kada zamišljamo čovjeka kao slobodno biće, zamišljamo ga u nekom drugom smislu slobodnim nego kao kad ga promatramo kao dio prirode. Zbog toga sloboda i prirodna nužnost ne samo da se mogu zamisliti unutar jednoga subjekta, nego se oni u njemu i moraju nužno zamisliti. Tako je razriješen sam problem proturječnosti.

Druga, već ranije spomenuta proturječnost na koju Kant upućuje nastaje prilikom promišljanja čovjekove uloge u svijetu. S jedne strane čovjek sebe promatra kao autonomno biće i stvar po sebi, odnosno kao inteligenciju pripadnu svijetu razuma, dok s druge strane može se promatrati i kao fenomen prirodnog svijeta. Kant smatra da čovjek sam shvaća da nema proturječnosti u paralelnom postojanju pojava i stvari po sebi te je čovjek stanju shvatiti vlastitu ulogu u svijetu na dvostruki način. Kao umno biće čovjek mora sam sebe promišljati kao inteligenciju, odnosno ne kao pripadnika osjetilnoga nego razumskoga svijeta. Upravo kao umno biće, koje pripada inteligibilnome svijetu, čovjek nikada ne može kauzalitet svoje vlastite volje promišljati drugačije nego pod idejom slobode. Nezavisnost takvoga bića od izvanjskih, prirodnih odredbenih uzroka je sloboda. Sa idejom slobode usko je povezan pojam autonomije a s njom i temeljni princip čudorednosti koji je u osnovi svih djelovanja umnih bića, kao što je prirodni zakon u osnovi svih pojava.

Jedini način na koji čovjek može djelovati slobodno je da sam sebe zamisli kao slobodno biće. Um se međutim suočava sa problemom kada pokušava objasniti kako je sloboda moguća jer je subjekt u stanju objasniti jedino predmete koji su dio njegovog mogućeg iskustva. Stoga, Kant slobodu još jednom pretpostavlja kao nužnu pretpostavku uma koja predstavlja čistu volju lišenu svakog nagnuća. Nemogućnost uma da objasni mogućnost slobode Kant poistovjećuje sa nemogućnošću pronalaska interesa po kojemu bi čovjek djelovao u skladu sa moralnim zakonom. Čovjek ima izvjestan interes prema

samom moralu a takav interes Kant naziva moralnim osjećajem. Međutim, moralni zakon ne vrijedi za nas zbog toga što čovjek ima interes prema njemu, nego nas taj zakon interesira zbog toga što on proizlazi iz čovjeka kao inteligencije, odnosno njegove slobodne volje. Čovjek je umno biće te kao takav on pripada inteligibilnom svijetu. Putem moći uma on ima sposobnost biti neovisan o odredbenim uzrocima čulnog svijeta a upravo u tome se sastoji njegova sloboda. Djelovanje volje određeno imperativom moguće je samo pod pretpostavkom slobode. Za opstojnost slobode se ne mogu pružiti nikakvi razlozi. Ukoliko ih pokušamo pružiti, Kant smatra da napuštamo filozofsku osnovu njena objašnjenja. Jednako tako nemoguće je išta reći o stvari po sebi. O stvari po sebi možemo imati samo predodžbu međutim nikada ona ne može biti predmetom našeg znanja jer ne može biti ni predmetom našeg iskustva. Oblast u koju bi bilo potrebno ući prilikom pokušaja davanja odgovora na takva pitanja napustila bi vidokrug čovjekovih spoznajnih moći. Upravo ovu točku promišljanja ideje slobode Kant smatra granicom mogućnosti istraživanja uma te u ovom slučaju ujedno i granicom mogućnosti istraživanja moralne filozofije. Pojam slobode ne treba istraživati u osjetilnom svijetu jer takvo istraživanje ne bi pružilo nikakav odgovor. Um bi prilikom toga samo lutao u svijetu transcendentálnih pojmova pokušavajući objasniti mogućnost slobode. Kant zaključuje kako premda ne razumijemo stvari po sebi, možemo razumjeti podrijetlo nužnosti slobode i moralnog zakona koji iz nje proizlazi. Ujedeno možemo razumjeti i vlastitu nemoć u nastojanju da takve pojmove pokušavamo objasniti a to ujedno predstavlja kraj mogućnosti istraživanja ljudskoga uma.

Zaključak

Kantova antropologija vrlo je razgranato područje istraživanja te je njegov prikaz čovjeka jednako kompleksan i mnogovrstan kao što je čovjek u svojoj biti sam. Kant svoju antropologiju nastoji lišiti svake empirije te je na taj način zasnovati kao sistem znanosti međutim njegovo se razmatranje čovjeka u krajnjoj liniji najviše usredotočuje na razmatranje čovjeka u pragmatičnom pogledu. Antropologija koja bi bila lišena iskustvenog tako još uvijek ostaje nedefinirana međutim u suvremenim razmatranjima Kantove antropologije postoje indikacije prema kojima je njegova neempirijska antropologija u biti utemeljena u spisu *Osnivanje metafizike ćudoređa*. Sam Kant sukladno tome navodi da njegovu metafiziku ćudoređa nije moguće utemeljiti u antropologiji te ostaje dosljedan tvrdnji da antropologija ne smije biti empirijska znanost. S druge pak strane, njegovu metafiziku ćudoređa je moguće na antropologiju primijeniti i tome se sastoji njena krajnja dužnost i svrha. Kantova metafizika ćudoređa tako pruža temelj na kojemu se čovjek izgrađuje kao inteligibilno slobodno biće.

Literatura

- Burger, H. (1993) *Filozofska antropologija*, Zagreb: Naprijed.
- Burger, H. (2001) *Sfere ljudskoga – Kant, Hegel i suvremene diskusije*, Zagreb: Prometej.
- Kangrga, M. (2004) *Etika: osnovni problemi i pravci*, Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga.
- Kangrga, M. (1966) *Etika i sloboda: uvod u postavljanje etičkog problema*, Zagreb: Naprijed.
- Kant, I. (2003) *Antropologija u pragmatičnom pogledu*, Zagreb: Naklada Breza.
- Kant, I. (2003) *Osnivanje metafizike čudoređa*, Zagreb: Feniks.
- Kant, I. (1981) *Zasnivanje metafizike morala*, Beograd: BIGZ.
- Kant, I. (1984) *Kritika Čistog uma*, Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Kant, I., (1990) *Kritika Praktičkog uma*, Zagreb: Naprijed.
- Kant, I. (1999) *Metafizika čudoređa*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Kožev, A. (1976) *Kant*, Beograd: Nolit.
- Talanga, J. (1999) *Uvod u etiku*, Zagreb: Hrvatski studiji.